

Bolonyai Gábor (1962) az ELTE BTK Görög Tanszékének vezetője. Kutatási területe az antik rétorika és irodalomelmélet, valamint a görög kultúra reneszánsz kori recepciója.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Az *Ars poetica mélyszerkezetéről*
(2011/1).

Benedictus és szótára

Bolonyai Gábor

Itáliában valamikor az 1430-as évek táján kezdett egyre többekben és egyre határozottabban felmerülni az igény görög–latin szótárra. Értelemszerűen elsősorban azok a tanárok érezték a szótár hiányát, akik már viszonylag jól elsajátították a nyelvet (egy görögországi út vagy egy Itáliába látogató görög tanár jóvoltából), viszont a saját tanítványaik számára nem volt mit kézbe adniuk, és maguk sem mindig boldogultak, ha egy új auktorral kezdtek foglalkozni. Alapvetően kétféle lehetőség vetődött föl.¹ Aki hozzáfért ókori szótárakhoz, ezek másolásával és bővítésével próbálkozhatott. A többség azonban nem fért hozzájuk, mert viszonylag kevés volt belőlük, ezért a semmiből volt kénytelen elindulni. Fogta a maga iskolai jegyzeteit, egyesítette mások hasonló jellegű szójegyzékeivel, az egyesítés közben abcérendbe rendezte a szavakat, majd folyamatosan bővítette újabb olvasmányai kiszótározott anyagával. Végül, hosszú távon, ez a reménytelenül sziszifuszinak tűnő módszer bizonyult sikeresnek, mert négy évtizeddel később ennek a rendezetlenül, ám mégis előrehaladó csapatmunkának lett a gyümölcse az első nyomtatott görög–latin szótár, Giovanni Crastoni szerkesztésében.²

Az alábbiakban azonban egy ókori szótár, az ún. Pseudo-Kyryllos 15. századi történetének egyik szakaszát igyekszem nyomon követni, mely az alfabetikus görög–latin szótárak közül egyedül élte túl a középkort. Az ókori szótárak másik két típusáról szintén nem lesz szó, tehát sem az ún. *Herméneumata*-tankönyvek tematikus szójegyzékeiről, sem az egynyelvű lexikonokról.

A Pseudo-Kyryllos egyetlen példánya a 9. század végén, Galliában bukkan föl először (a Párizs melletti Laonban készül róla másolat), majd 1437-ben a bázeli zsinaton, ahová Nicolaus Cusanus viszi magával könyvei között.³ A szótárt a bíboros nagy valószínűséggel élete végéig magánál tartotta, és 1464-ban többi könyvével együtt hagyta a kuesi (latinul cusai) Szent Miklós Kórház könyvtárára. Jelenleg a British Museum Harley-gyűjteményében őrzik, jelzete 5792. A szótár az utóbbi évtizedekben a magyar kutatás érdeklődését is felkeltette, mert egyik példányát Janus Pannonius is beszerezte magának;⁴ legutóbb Ötvös Zsuzsanna vizsgálta meg a jelenleg Bécsben őrzött kódexet tavalyelőtt megírt doktori értekezésében, fontos új eredményekre jutva.⁵ Jelen tanulmány csak röviden fogja érinteni Janus Pannonius szótárának kérdését, középpontjában egy másik példány áll, amelynek másolója egy lapszéli jegyzetben Benedictusként mutatkozik be.

Először néhány szót magáról a Pseudo-Kyryllosról. Szóanyagát talán három jelzővel lehetne a legtalálhatóbban jellemezni:⁶ érdekes, kevésbé érdekes és bizarr. Kevésbé érdekesek azok a szavak, amelyek a nyelv legalapvetőbb szókincséhez tartoznak, jelenlétük semmilyen meglepetéssel nem szolgál. Érdekes a szókincsnek az a rétege, amelyik az ókori irodalmi nyelvben nem jelenik meg vagy csak alig, és a késő ókori beszélt nyelv különféle területeiről származik, sokszor a bizánci vagy újjörög nyelvhasználat megelőlegezésként (pl. *σευτλον*, melyből a mi „cékla” szavunk is származik). Bizarrnak pedig azok a szavak nevezhetők, amelyek bizonyos latin irodalmi, valamint jogi szövegek tükörfordításával keletkeztek, de a későbbi nyelvhasználat kivetette magából, vagy be sem fogadta őket.⁷ Az előbbiek

közé tartozik pl. a πυροσδυνάστης szó, amely a vergiliusi *ignipotens* jelzöt (*Aen.* 8.423) adja vissza, vagy a γεννήτρια, amely a *genetrixet* (*Aeneis* I. 590). Az utóbbiakat szemléltetheti a διαθήκη ἀγράφος kifejezés a *nuncupatio* terminusra, vagy a διακάτοχος a *possessor* szóra. A furcsa szavaknak ez a rétege ugyanakkor a szótár egyik meghatározó forrásanyagára világít rá: azokra a nyelvtani segédletekre, lényegében iskolai puskákra és kisokosokra, amelyek eredetileg latinul tanuló görög anyanyelvűek számára készültek.⁸

Benedictus szótára, melyet jelenleg az Escorial Könyvtárban őriznek (Σ I. 12 jelzettel), abban különbözik a többi apográfától, hogy rengeteg lapszéli jegyzetet tartalmaz. Ugyanez rajta kívül csak Janus Pannonius példányára érvényes, így érthető, hogy Ötvös Zsuzsanna említett doktori értekezésének egyik fejezete szintén foglalkozott a San Lorenzói példánnyal. Azt állapította meg a két példány kapcsolatáról, hogy rokonságban állnak egymással, de nem ugyanarról a példányról másolták őket.⁹ A magam részéről – mint az értekezés opponense – másképp ítélem s ítélem meg a helyzetet; szerintem minden jel arra mutat, hogy Janus Pannonius szótárát közvetlenül Benedictus szótáráról másolták. Ennek alátámasztására most csak egyetlen szöveghelyet hoznék fel, éppen azt a bejegyzést, amelyben a másoló közli a nevét. A szótár ἐγγυῶ szócikkénél járunk. Mind a két szótárban egy-egy széljegyzet egészíti ki a görög lémmát, és mindkét jegyzet két részből áll (1. táblázat):¹⁰

1. táblázat

ἐγγυῶμαι τόνδε ἐπὶ γάμου ἐγγύης· ἐγγιῶμαι [sic!] σοὶ δὲ τόνδε. οἶον ἀντ' αὐτοῦ καθίσταμαι ἐγγυητής· alibi ita ego benedictus legi ἐγγυῶ ἐνεργητικῶς γαμῖκου συναλλάγματος· οἶον ἐγγυᾶ ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα, ἐγγυῶμαι δὲ σοὶ παθητικῶς, ἀντὶ τοῦ ὑπισχνοῦμαι σοὶ. ὅθεν καὶ ἐγγύη ἢ ὑπόσχεσις Escorialensis Σ I. 12, 141 ^v	ἐγγυῶμαι τόνδε ἐπὶ γάμου ἐγγύης· ἐγγυῶμαι σοὶ δὲ τόνδε, οἶον ἀντ' αὐτοῦ καθίσταμαι ἐγγυητής. alibi ἐγγυῶ σοὶ θυγατέρα despondeo ἐγγυῶμαι σοὶ, τῷ ὑπισχνοῦμαι σοὶ, ἐγγύη ὑπόσχεσις ÖNB Suppl. Gr. 45, 76 ^v
--	---

Az első rész (ἐγγυῶμαι τόνδε...) a *Lexicon Vindobonense* szövegével egyezik meg kis eltéréssel,¹¹ a második (ἐγγυῶ ἐνεργητικῶς...) pedig egy Plutus-scholionnal azonos (schol. Pl. 1202 „P. Vict.”). Míg azonban a San Lorenzói példányban ezzel a latin mondattal vezeti be a másoló a második részt: *alibi ita ego benedictus legi* („másutt én, Benedictus a következőt olvastam”), addig a bécsi példányban csupán így szól a felvezetés: *alibi* („másutt”), majd következik ugyanaz a scholion-részlet, csak éppen erősen lerövidített és kicsit módosított formában (a kövér szedés jelzi a San Lorenzói példány többletét, az aláhúzás a bécsi példány hozzátételeit).

A kérdés tehát az: vajon milyen viszonyt feltételezhetünk a két széljegyzet között? Elvben három eset lehetséges: vagy az egyiket másolták a másiktól, vagy a másikat az egyikről, vagy közös ősről mindkettőt. A negyedik eset, hogy tí. egymástól függetlenül keletkeztek, a szövegek ritkasága és a nagyfokú egyezés miatt kizárható. Nézzük a közös mintapéldány feltételezett esetét. Ez azt kell, hogy jelentse, hogy az „én, Benedictus így olvastam” közlés már ebben a

korábbi kódexben is szerepelt. De lemásolhatja-e bárki is ezt a mondatot változtatás nélkül, ha nem ő Benedictus? Nem tűnik valószínűnek. Egy másik embertől származó egyes szám első személyű igét normális esetben átteszünk harmadik személybe. Figyelmetlenségből megtörténhet, hogy valaki elmulasztja ezt, de ha még a másik ember neve is ott szerepel a másolandó szövegben, nagyon kicsi az esélye, hogy valaki összekeverje magát mással. A San Lorenzói kézirat másolójának tehát harmadik személyben kellett volna megadnia az informátora nevét, ha az illető első személyben írt magáról. Ugyanígy valószínűtlen a második eset is, azaz, hogy Benedictus a bécsi kódexről másolta volna le a jegyzetet. A bécsi kódexben ugyanis a scholion lerövidített és kissé átalakított változata szerepel. Benedictusról ebben az esetben azt kellene feltételeznünk, hogy egyrészt ezt a rövidített és átfogalmazott változatot visszaváltoztatta a teljes és pontos eredeti szövegre, másrészt mindezt a maga „kutatási eredményeként” tüntette föl jogtalanul. Marad tehát a harmadik eshetőség. A bécsi kódex másolója másolta a Benedictus által „felfedezett” információkat, éspedig úgy, hogy Benedictus önhivatkozását kiiktatta (ami különösen érthető, ha esetleg nem is ismerte az illetőt), másrészt a szöveget lerövidítette és módosította.

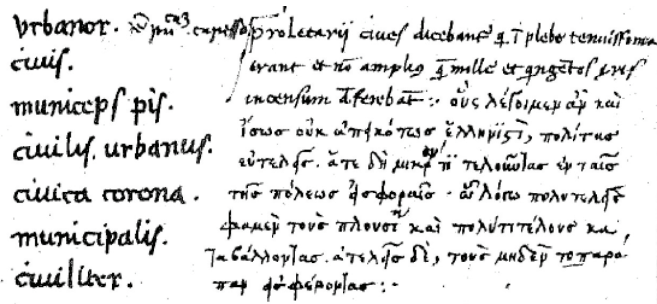
Végül érdemes még arra is rákérdeznünk: vajon miért adja meg a nevét ennél a megjegyzésnél Benedictus? Ha megnézzük a szöveget, azt láthatjuk, hogy a második megjegyzés némileg más információt ad az elsőhöz képest. Az első megjegyzés arról szól, hogy a cselekvő ἐγγυῶ (‘kezeskedik’, tkp. ‘tenyerébe tesz’) igét mediális alakban arra használják, ha valaki eljegyez egy férfit a lányával: ἐγγυῶμαι τόνδε ἐπὶ γάμου ἐγγύης· ἐγγιῶμαι σοὶ (sic!) δὲ τόνδε. οἶον ἀντ' αὐτοῦ καθίσταμαι ἐγγυητής (sic!). „Eljegyzem ezt a férfit »kezeskedéssel«. Eljegyzem veled ezt a férfit, azaz kezességet vállalok érte.”

A második megjegyzés ezzel szemben azt tartalmazza, hogy az ige *aktív* alakja használatos ‘eljegyez’ értelemben, a mediális alak jelentése viszont az, hogy ‘ígér’. (ἐγγυῶ ἐνεργητικῶς γαμῖκου συναλλάγματος· οἶον ἐγγυᾶ ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα. ἐγγυῶμαι δὲ σοὶ παθητικῶς, ἀντὶ τοῦ ὑπισχνοῦμαι σοὶ. ὅθεν καὶ ἐγγύη ἢ ὑπόσχεσις. „Cselekvő alakban házassági szerződésekre használják, például XY odaadja/garantálja a lányát Z-nek. Medio-passzív alakban viszont ‘odaígérem neked’ jelentésben használatos, innen van, hogy az ἐγγύη ígéretet is jelent.”) Benedictus nevének feltüntetését épp az általa megszerzett információ *eltérő* jellege indokolja. Arra hívja föl a figyelmet, hogy ő egy másik forrásból mást olvasott, mint ami az előző magyarázatban szerepel.

Hasonló következtetésre lehetne jutni más szöveghelyek összevetése alapján is, de mint említettem, az alábbiakban nem ennek a két kódexnek a kapcsolatával szeretnék foglalkozni, hanem elsősorban Benedictus példányával. Ki lehet ez a személy? Induljunk ki abból: mit is lehet megtudni róla a bejegyzései alapján? Szótára nagy valószínűséggel 1437 után keletkezett és minden bizonnyal 1447 előtt, mert Janus Pannonius nagyjából ekkor kezdetét el görögül tanulni. Ha a kézirat széljegyzeteit alaposabban megvizsgáljuk, két további támpontot is kaphatunk az azonosításhoz. A margináliák egyik sajátos vonása, hogy kortárs humanista szerzőktől is tartalmaznak idézeteket. A legtöbbször egy „Gasp.” rövidítéssel

jelölt szerző neve tűnik föl a lapszéleken, jóval ritkábban egy „Leon.”-nal rövidített valaki. Az idézetek beazonosítása alapján az előbbit Gasparino da Barzizzaal azonosíthatjuk, akinek népszerű kézikönyve, az *Orthographia* 1417-ben jelent meg első változatban, a másik rövidítés pedig Leonardo Bruni személyét fedi. Az idézetek a *terminus post quem* szűkítésére nem alkalmasak ugyan (a legrégebbi Bruni-idézet ugyanis 1435. május 7-ére keltezhető),¹² viszont jól mutatják, hogy a szótár másolója a latin megfelelők helyesírására és klasszikus kori használatára épp akkora hangsúlyt fektetett, mint a görög címszavak pontosítására.

A jegyzetek egy másik csoportjából arra következtethetünk, hogy szerzőjük egyaránt folyékonyan beszélt görögül és latinul, szabadon és könnyedén váltott az egyik nyelvről a másikra. Egyetlen példát idéznék ennek érzékeltetésére. Épp az előbb említett lapon a „πολίτης civis” lémma latin részéhez fűzi azt hozzá a lapszélre (240°), hogy a polgárok legszegényebb csoportját *proletarius*oknak nevezték, s ehhez Nonius Marcellus compendiumából idézi a *proletarius* szó meghatározását (1. ábra).¹³

1. ábra (Esc. Σ I. 12, 240°)

A jegyzet azonban folytatódik, és pedig görögül, annak a kérdésnek megválaszolásával, hogyan lehetne az előbb említett *proletarius* kategóriát görögül visszaadni: οὗς λέγομεν ἂν καὶ ἴσως οὐκ ἀπεικότως ἑλληνιστὶ, πολίτας εὐτελεῖς, vagyis: „akiket [ti. a proletárokat] a legtalálóbban talán *polités eutelés*-eknek mondhatnánk görögül, minthogy a város bevételeihez csak kevés adóval járulnak hozzá”, stb. A bejegyzésnek ezt a második részét Benedictus nem más szerzőktől vett idézetekkel írta meg, hanem *saját* tudása alapján, saját maga felelve a maga fejében felvetődő kérdésre.

Az eddigiek alapján a következő kép rajzolható meg Benedictusról: filológiai képzettsége a görög és a latin nyelv terén is alapos és naprakész, egyaránt jól és aktívan használja mindkét nyelvet, sőt van valamiféle fordítói-szótárírói vénája is. Feltételezhető továbbá, hogy van valamilyen kötődése Ferrarához az 1440 körüli években. A felvázolt szellemi fantomkép természetesen még így sem mutat könnyen felismerhető, egyedi vonásokat, és a továbblépéshez, bevallom, egy véletlen adott lökést. John Monfasani trapezunti Georgiusról szóló monográfiája olvasása közben akadtam rá valakire, aki azonnal lehetséges jelöltnek tűnt számomra.¹⁴ Monfasani a görög származású velencei humanista esetleges tanítványait próbálta számba venni, és egy Libanios-fordítás ajánlása alapján közéjük sorolt egy bizonyos Benedetto Bursát is. Bursa ugyanis a következő szavakkal ajánlotta Trapezuntiusnak a maga fordítását: *hanc igitur a me traductam tibi mitto, summo omnium doctrinarum praeceptor* („el-

küldöm hát neked ezt a fordításomat, minden tudomány kiváló tanáranak”).¹⁵ Monfasani a „kiváló tanár” megszólításból arra következtetett, hogy a fordító nyilván tanítványa volt Georgiushoz, és ezért ajánlja neki a fordítását, tisztelete és hálája jeléül (a következtetés nagyon logikus, de, mint látni fogjuk, mégsem állja meg a helyét.) A lényegében ismeretlen Benedetto Bursa pályájával kapcsolatban Monfasani Borsettinek a ferrarai egyetem történetéről szóló 1735-ös könyvére hivatkozik, ahol azt lehet megtudni róla, hogy Guarino javaslatára 1439-ben hívta meg a város vezetőse a ferrarai egyetemre grammatikatanárnak két másik tanárral együtt.¹⁶ A városi évkönyvek szerint szerződése 1439. április 18-a és 1440. november 5-e közötti időszakra szólt. Az évkönyvek az alkalmazás indoklását is megadják: a Ferrarába néhány évvel korábban leszerződött Guarino ezzel a három „jó hírű” oktatóval próbálta a diákok sirlalmas latintudását megfelelő szintre hozni.

Benedetto Bursa tehát egyike lehetett azoknak, akik megalapozták a ferrarai egyetem későbbi sikereit Guarino irányítása alatt. Egyéb tevékenységéről, műveiről azonban csak nagyon keveset lehet tudni. Az említett Libanios-fordításon túl néhány versét publikálta Sesto Prete egy antológia részeként,¹⁷ egyik kiadatlan beszédét és néhány levelét néhány irodalomtörténész tartja számon,¹⁸ Terentius és Plautus összehasonlításáról szóló esszéjét pedig tavalyelőtt adta közre Alba Tontini.¹⁹ Pályáját azonban alapvetően homály fedi, nevét nem említik az alapvető kézikönyvek és lexikonok.²⁰

Van tehát egy jelöltünk, de hogyan tudjuk ellenőrizni, valóban azonos-e a két Benedictus? A kérdés eldöntéséhez ezúttal is szükség volt a szerencsére. Kristeller *Iter Italicum* című hat kötetes katalógusa, amely a kiadatlan humanista kéziratokat veszi számba, 13 olyan kéziratot is említ, amelyekben szerepel Benedetto Bursa valamelyik műve, ám egyetlen kódex leírása sem kecsesget azzal, hogy autográf kéziratot tartalmazna tőle. Az *Iter Italicum* után így nagyobb könyvtárak katalógusait tűnt célszerűnek átfésülni, s ekkor bukkantam egy bécsi kéziraatra, amely rövid tartalomjegyzéke szerint a mothonéi Benedictus Bursa saját kezűleg írt műveit tartalmazza. Az előlapon található bejegyzés arról is tudósít, hogy az írásokat egy bizonyos Petrus Delphinus gyűjtötte össze és fűzte egybe, miután hosszas kérések után megkapta őket Benedictus bátyjától, Sebastianustól, Modone, latinosan Mothone kormányzójától.²¹

A bécsi kéziratot kézbe véve, első pillantásra nyilvánvaló, hogy ugyanaz a kéz írta, mint a San Lorenzo-i szótárat. A hasonlóság különösen jól érzékelhető, ha egyes szavakat teszünk egymás mellé a két kéziratból (2. a–d ábra).

μωκίζω τὸ εἰμπαίζω.

2. a ábra (Esc. Σ I. 12, 213°)

μωκίζω τὸ εἰμπαίζω.

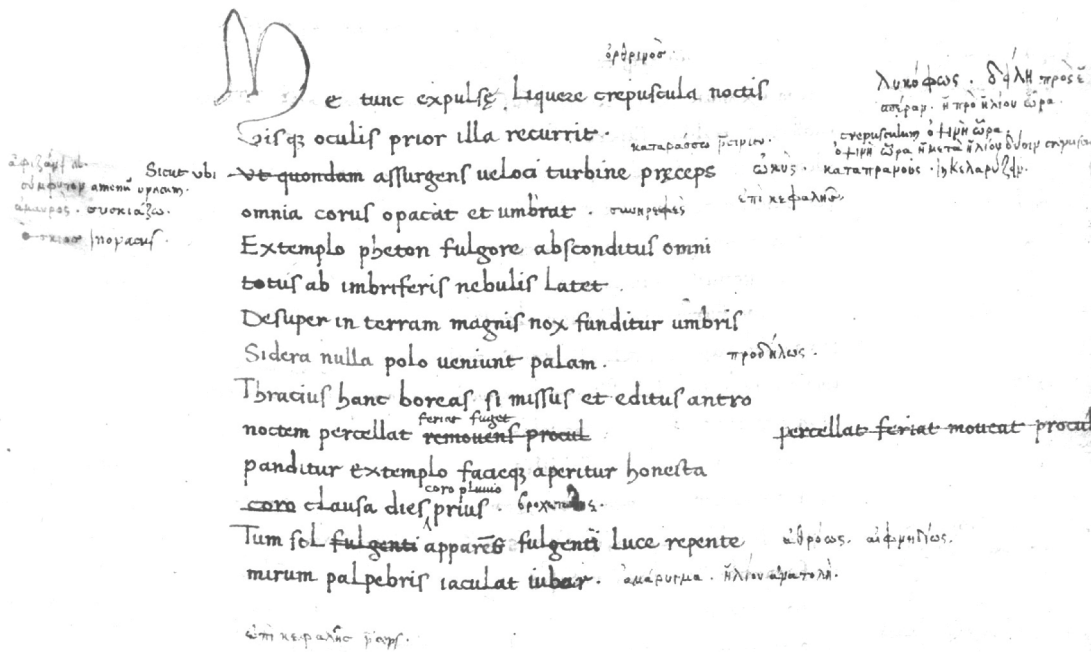
2. b ábra (ÖNB Lat. 3370, 269°)

βρυχηθμοῦ

2. c ábra (Esc. Σ I. 12, 124°)

βρυχηθμοῦ.

2. d ábra (ÖNB Lat. 3370, 277°)

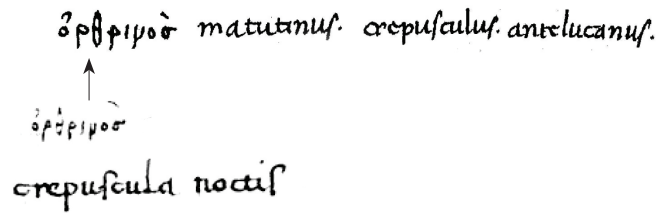
3. ábra (ÖNB Lat. 3370, 266')

Így nem csak az látszik jól, mennyire hasonlít egymásra a két írásképm, hanem az is, hogy a két kódex tartalmi szempontból is szorosan összefügg egymással. A Lat. 3370 jelzetű kéziratban olvasható – eleve meglehetősen ritka – szavak ugyanis Benedetto Bursa saját latin verseihez írt saját görög jegyzeteiből való, akinek egyik sajátos nyelvtanulási módszere az volt, hogy a verseiben használt latin szavak némelyikéhez olyan görög megfelelőket írt oda (utólag) a lapszélre, amelyeket a maga Pseudo-Kyrrillos szótárából tanult meg vagy éppen memorizált.

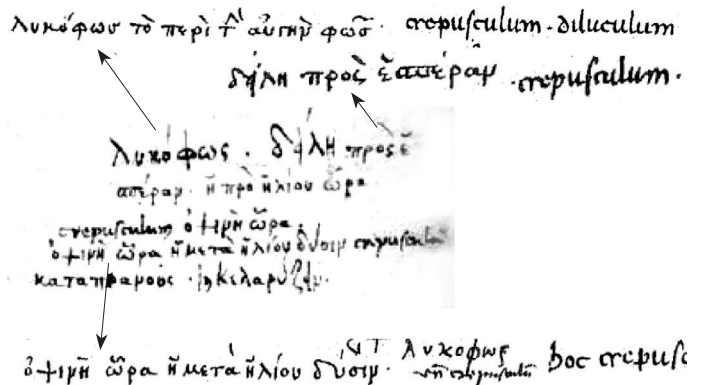
A bécsi kódexben így számos olyan görög szó szerepel, mint amilyen a San Lorenzói kéziratban is. Lássunk egy újabb példát közelebről is (3. ábra). Benedetto használja az egyik versében a *crepusculum*, 'szürkület' szót, ehhez írja be aztán azokat a görög szavakat (a 266' lap jobb felső sarkába), amelyekhez latin megfelelőként a *crepusculum* szót adja meg a Pseudo-Kyrrillos, konkrétan négyet: az ὀρθρινός, a λυκόφως, a δείλη és az ὀψινη ὥρα kifejezéseket (2. táblázat, valamint 3., 4.a és 4.b ábra). Ez a kissé mazochistának tűnő memorizálási gyakorlat nyilvánvalóan a görög szavak aktív használatának megalapozására szolgált.

2. táblázat

Benedetto verse	Benedetto jegyzetei saját verséhez (= görög megfelelők a Ps-Kyrrillos alapján)	Benedetto Ps-Kyrrillos példánya (Esc Σ I. 12) ²²
crepuscula	ὀρθρινός λυκόφως δείλη πρὸς ἑσπέραν ὀψινη ὥρα ἢ μετὰ ἡλίου δύσιν	ὀρθρινός matutinus. crepusculus. antelucanus λυκόφως τὸ περὶ τὴν αὐγὴν φῶς crepusculum. diluculum δείλη πρὸς ἑσπέραν crepusculum ὀψινη ὥρα ἢ μετὰ ἡλίου δύσιν ζητεῖ τὸ λυκόφως

4. a ábra (ÖNB Lat. 3370, 266' felső sora, valamint Esc. Σ I. 12, 222')

4. b ábra (ÖNB Lat. 3370, 266' jobb felső sarka, valamint Esc. Σ I. 12, 203', 130' és 226')

A szótáríró azonosításán túl azonban a bécsi kódex jóval többet is nyújt. A benne található közel száz levél, több tucat vers, beszéd, személyes vázlatok és jegyzetek révén egy eddig alig ismert humanista fordultatos életpályája bontakozik ki. Benedetto Bursa karrierje dióhéjban a következőképp foglalható össze. 1414 körül született a Peloponnésos nyugati sarkában fekvő Modonében, ókori nevén Méthónében. A velencei államhoz tartozó kikötőváros a keletre haladó kereskedelmi hajóútvonal egyik fontos állomásának számított. A város kancellári tisztét

Benedetto apja, utána pedig bátyja, Sebastiano töltötte be. Benedetto Velencébe ment tanulni, első állását pedig 1435-ben nyerte el, mégpedig nem akárhol: 21 éves fejjel a firenzei Studio poétika- és retorikaprofesszora lett. Hogy pontosan minek is köszönhette ennek a kiemelkedően nagy presztízzsel rendelkező állásnak az elnyerését, nem derül ki leveleiből, mindenestre a neve (Benedetto di Niccolò Borsi da Venezia) alapbérének összegével együtt (50 forint) a mai napig olvasható a városi költségvetés kiadási rovatában.²³ Firenzéből két év után távozott, az 1437-es hatalmas pestisjárvány idején, amikor az egyetemi tanév is félbeszakadt. Benedetto 1438 februárjában Ferrarába települt át, ahol a zsinatra odaérkező pápa, IV. Eugenius kíséretéhez csatlakozott. Ezt követően kapta a már említett felkérést a ferrarai városatyáktól, s míg a zsinat Firenzébe költözik, ő Ferrarában marad. A szigorú nyelvtanári szerep lehet, hogy az iskola színvonalát emelte, de személyesen neki nem sok örömet okozott. Fizikailag, szellemileg is teljesen kimerítette, ráadásul a megígért fizetésnek is sokáig csak a felét kapta meg, egyes kollégáival sem alakultak jól a kapcsolatai, úgyhogy alig várta, hogy tovább állhasson Ferrarából. Állásajánlatot Padovából, Sienából és Rómából is kap, végül az utóbbit fogadja el: így lesz a IV. Eugenius által újjászervezett egyetem, a *Studium Generale* grammatika- és retorikaprofesszora. Alkalmazása érdekében egy titokzatos pártfogója is közbenjárt, akit *reverendissime paternek* szólít leveleiben, és aki feltehetőleg Lodovico Trevisan bíborossal azonos. A római évek, úgy tűnik, anyagilag is sikeresnek bizonyulnak számára. Folyamatosan félretesz fizetéséből, hogy megvalósíthassa élete álmát: egy több éves görögországi utat, ahol anyanyelvi környezetben egy valóban képzett tanártól rendszeren megtanulhat görögül.

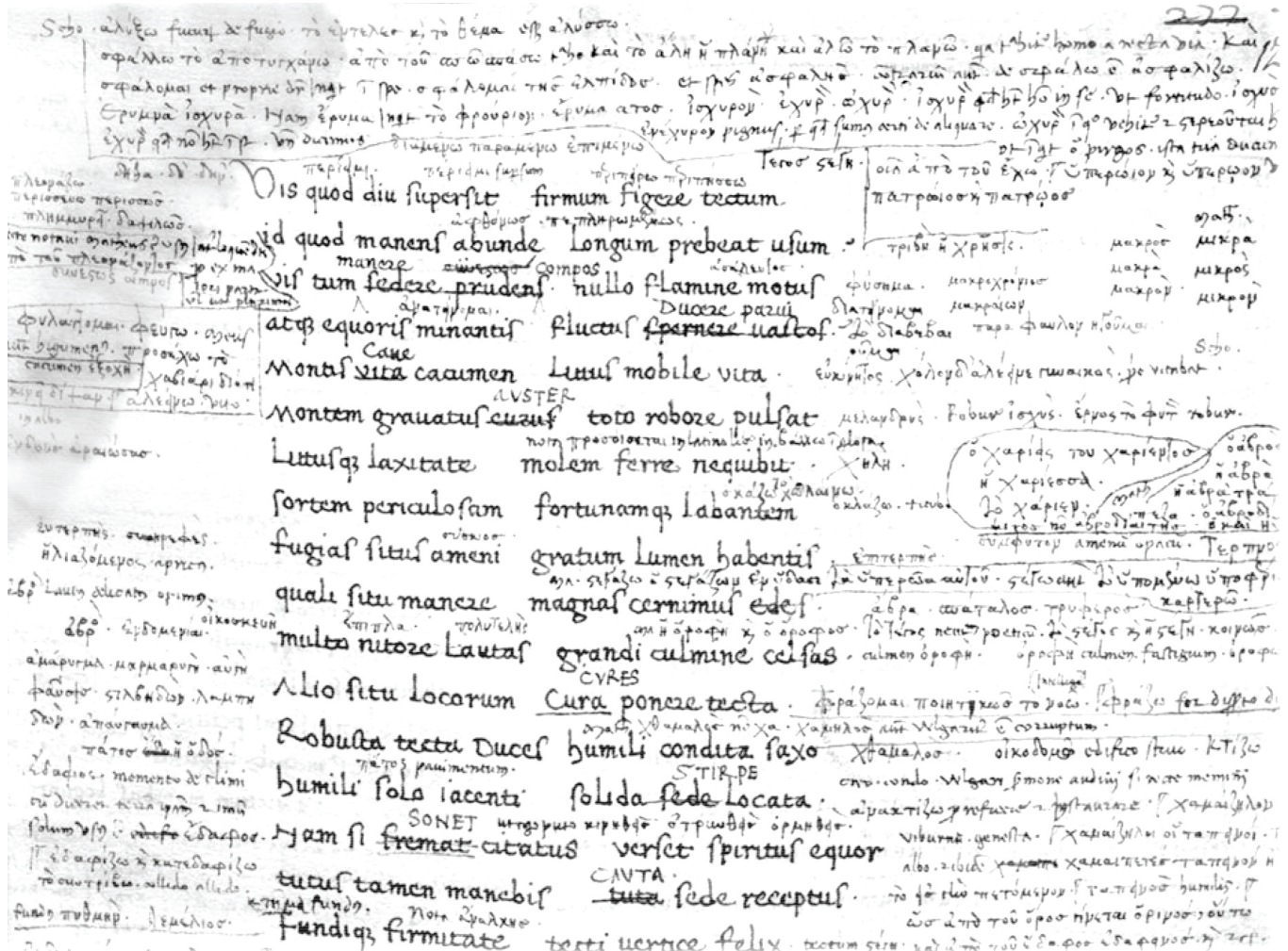
A görög út előtt azonban egy pillanatra vissza kell térnünk a Trapezuntius-ajánlás kérdésére. A római levelek között ugyanis van kettő, amely új színben láttatja az ügy háttérét. Benedetto saját öccsének ír Firenzébe, aki épp Georgiusnál tanul. Benedetto elismeréssel szól róla mint tudósról, de mint tanárról és emberről lesújtó a véleménye. Arrogáns, öntelt embernek tartja (*sibi multa attribuentem*),²⁴ aki egyáltalán nem törődik tanítványával,²⁵ ráadásul latintudásában is komoly hiányosságok vannak. Ezek alapján biztosra vehetjük, hogy Benedettóban nem a tanítványi hála, hanem a bizonyításvágy és valamiféle sértettség is dolgozott, amikor Libanios-fordítását később neki ajánlotta: meg akarhatta mutatni egykori kollégájának, hogy Ferrarában még minimális görög tudását azóta milyen magas szintűre fejlesztette.

A görög útra 1444 őszén került sor. Vele tartott legtehetségesebb tanítványa is, egy bizonyos Cristoforo. Viharos tengeri út után először szülővárosában kötött ki. A vihartól Benedetto olyan beteg lett, hogy három hónapig élet és halál között lebegett. Amikor jobban lesz, első útja Mistrába vezet Gemistos Pléthonhoz, a platóni filozófia szenvedélyes hívéhez, Bessarión mesteréhez, aki 1438/39-ben maga is részt vett a firenzei zsinaton, és akkora hatást gyakorolt Cosimo Medicire, hogy utólag sokan, köztük Ficino is ettől a találkozástól származtatta a firenzei újplatonizmus kezdetét.²⁶ Benedettónak azonban hatalmasat kellett csalódnia reményeiben. Gemistos személyében egy megfáradt, mogorva öregemberre talált, aki hosszú percekig tartó hallgatással felelt a hozzá intézett kérdésekre,²⁷ majd közölte a fiatalemberrel, hogy nem a maga ura. Lassan és akadozva előadott magyarázatát hallgatva

Benedetto számára végképp nyilvánvaló lett, az öreg filozófustól, ha ráérne, sem lenne esélye Homéros és Démostenés nyelvét megtanulnia. Ezt követően több hónapon át próbálkozik azzal, hogy másik görög tanárt találjon magának, sikertelenül. Végül eszébe jut egy görög származású negropontei férfi, akivel még nagyon fiatalon találkozott Velencében. Az illető időközben a firenzei zsinaton a görög küldöttség hivatalos tolmácsaként vívott ki általános elismerést magának nem csak a görögök, de a latinok körében is. Olyannyira, hogy ebben az időben már a pápa személyes megbízottjaként látott el diplomáciai feladatokat. A velencei állam szolgálatában álló férfi új megbízatása ellenére is elvállalja Benedetto tanítását. Így lett Benedetto Bursa 1444 augusztusában Niccolò Sagundino, avagy görög nevén Nikolaos Sekundinos tanítványa.²⁸ Benedetto több hónapot tölt el Cristoforóval, kísérőjével együtt Sagundino házában, valószínűleg ekkor készül el a Libanios-fordítás is, majd a következő évben Konstantinápolyba és Krétára is ellátogat, ahonnan ismét viharos tengeren tér vissza Negropontéba. Megint lázrohamok támadják meg, és valószínűleg ennek következtében hal meg; utolsó keltezett levele 1446 májusában íródott.

Ha most visszatérünk a szótár kérdésére, biztosra vehetjük, hogy Benedetto mesterének, Sagundinónak példányát másolta le magának. Levelei alapján egyértelmű, hogy Euripusban, azaz Negropontéban kezdett alaposan a göröggel foglalkozni, korábbi önálló próbálkozásai során csak a kezdő szintig jutott el. Az intenzív nyelvtanulásnak egyik sajátos formáját már érintettük, és ezek a tanulójegyzetek egyértelműen bizonyítják, hogy Benedetto oda-vissza kívülről megtanulta a Pseudo-Kyrrillos anyagát. A jegyzetek mind 1444/45-re datálhatók (egy különösen sűrűn teleírt lapot mutat az 5. ábra).

Sagundino személye ugyanakkor több részletet is érthetővé tesz a szótárral kapcsolatban. Először is tökéletesen megmagyarázza, hogyan juthatott hozzá Benedetto a Pseudo-Kyrrilloshoz. Sagundino ugyanis hónapokon át naponta találkozott Nicolaus Cusanussal, a szótár egyetlen példányának tulajdonosával, aki szintén részt vett a firenzei zsinaton. A kuesi bíboros nem tudott tökéletesen görögül,²⁹ így természetes lépésnek tűnik részéről, hogy megmutatta nagyon régi betűkkel írt szótárát a zsinat főtolmácsának, akiről mindenki láthatta, hogy nemcsak anyanyelvi szinten beszél mindkét nyelvet, hanem mindkét kultúra klasszikus irodalmában is otthonosan mozog, sőt teológiai és filozófiai kérdésekben is járatos. Több forrásunk is megemlíti, hogy Sagundino nemcsak bámulatos kompetenciával fordította a vitázó felek teológiai érveléseit mindkét irányba, de olyan esetet is említene, amikor Sagundino igazította ki az egyik felszólaló pontatlanságait (nevezetesen rhodosi Andreast, aki Maximos egyik levelét idézte pontatlanul).³⁰ Latinos műveltségéről később született fordításai és történeti munkái tanúskodnak. Sagundinóról így tehát azt is joggal feltételezhetjük, hogy Cusanus példányának másolása közben a szöveg rengeteg hibáját ki tudta javítani, valamint hatalmas olvasottsága révén a fejében lévő idézetekkel vagy éppen kéznél lévő könyveiből vett részletekkel kiegészítette a szótár szóanyagát. Egy kezdő nyelvtanuló, mint amilyennek Benedictust képzelhetjük a zsinat idején, erre képtelen lett volna. Ezzel megvan a hiányzó láncszem Cusanus hibáktól hemzsegő, valamint Benedictus alaposan korrektúrázott és bővített példánya között.

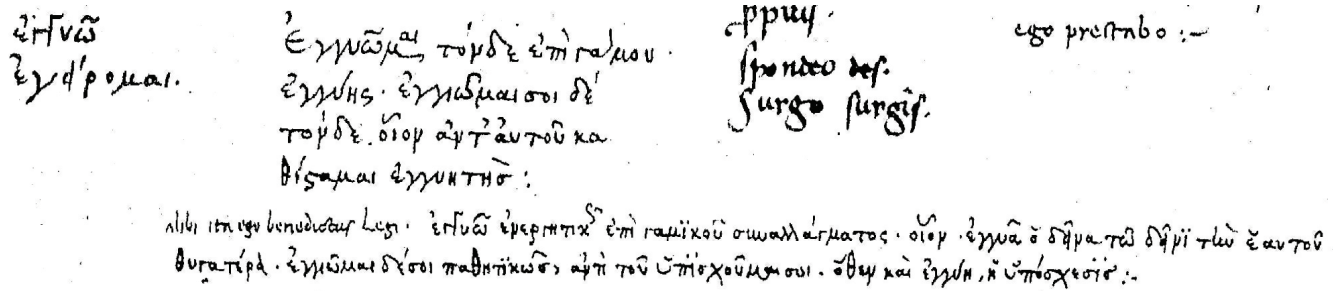
5. ábra (ÖNB Lat. 3370, 277)

Sagundino személye továbbá a széljegyzetek tartalmát illetően is sok mindenre magyarázatot adhat. Példaként a margináliáknak csupán egyetlen csoportját emelném ki: a római jogi meghatározások és törvényrészletek csoportját. Ezek görög nyelvű részét, amelyek bekerültek Janus Pannonius szótárába is, Ötvös Zsuzsának sikerült azonosítania: pontos elemzése szerint a bejegyzések a *Corpus Iuris Civilis* görög fordításából, az ún. *Basilikából* valók, és pedig ennek valamelyik kivonatos gyűjteményéből.³¹ (Benedetto példányában a görög meghatározásokon felül több tucat latin is szerepel a *Digestá*-ból.) Nos, Sagundino gyakorló jogász volt, aki korábban éveken át látta el a velencei állam jogi képviselőtét Negropontban mint *advocatus curiae*,³² és későbbi diplomáciai karrierje is részint jogi képzettségén alapult (Sagundino ez idő tájt a térség legjobb diplomatájának számított, török nyelvtudásának köszönhetően rendszeresen ő tárgyalta a török szultánnal is a pápa megbízásából). Sagundinóról tehát nagyon könnyű elképzelnünk, hogy akár fejből is tudta egyes jogi kifejezések szakszerű definícióját, és ezeket *currente calamo* a lapszélre vetette. A másik oldalról nézve pedig a Pseudo-Kyrrillos is, mondhatni, a lehető legjobb kezekbe került, hiszen szóanyagában jelentős helyet foglalnak el a római jogi terminusok, melyek ösztönzést is adhattak arra, hogy az olvasó előhívja esetleges jogi ismereteit.

Mindezzel együtt elhamarkodott volna azt feltételeznünk, hogy valamennyi lapszéli jegyzet Sagundinótól származik. Épp az a részlet, ahol Benedetto megnevezi magát, jól mutatja, hogyan épül egymásra a margináliák két rétege (6. ábra).

Mint láttuk, Benedetto épp azért jelezte, hogy a második nyelvi magyarázatra ő talált rá, mert az eltért az elsőtlől. Érdekes felfigyelnünk, hogy a két marginália még helyét és írásképét illetően is élesen elkülönül egymástól. A második bejegyzés nem folytatja az első a görög és latin szavak oszlopai között, hanem a lap aljára kerül, határozottan kisebb betűkkel van írva és jóval hosszabb sorokat alkot. A legkézenfekvőbb magyarázat erre az eltérésre az, hogy az első jegyzetet még Sagundino példányából másolhatta le Benedetto a magáéba, míg a másodikat, valószínűleg a másolóhoz képest későbbi fázisban, már maga szúrta be a lap aljára, és pedig – ahogy láttuk – egy másik forrásból.

A további példáktól eltekinthetünk, benyomásaim alapján a széljegyzetek többsége Sagundinótól származhat, kisebbik fele Benedettótól, az esetek egy jelentős részében persze nagyon nehéz megállapítani a szerzőséget.³³ Hasonlóan változatos képet nyújt a szócikkek kijavításának és kiegészítésének folyamata is, de ennek részletei helyett a továbbiakban inkább másvalamiről szeretnék szót ejteni.

6. ábra (Esc. Σ I. 12, 141^v)

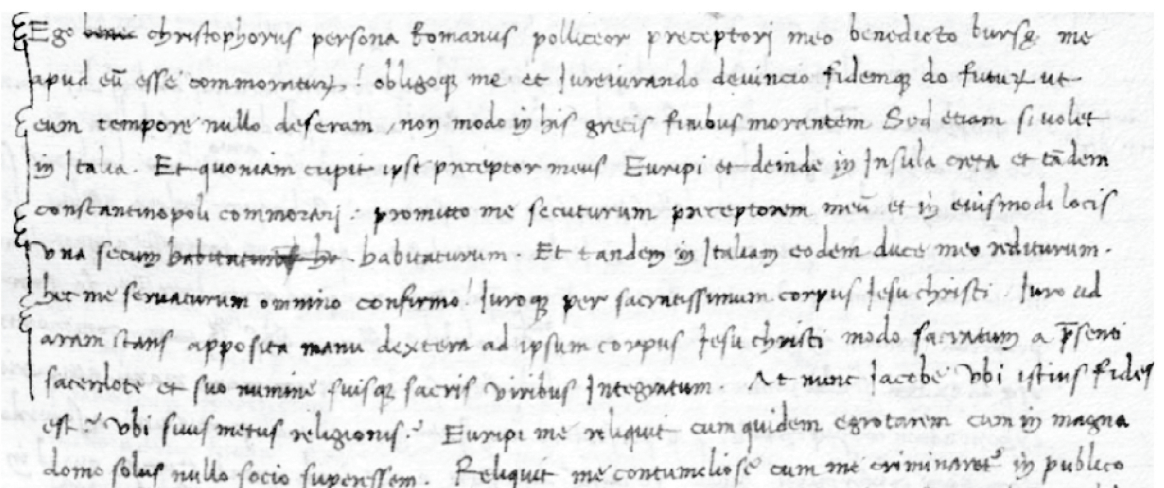
Benedetto egyik utolsó levelében hatalmas indulatok törnek elő. Tombol benne a düh, a keserű csalódás és a bosszúvágy. Fájdalmát az okozta, hogy kísérője, Cristoforo, aki Krisztus testére fogadott neki hűséget, hogy mindvégig kitar mellette az úton, betegsége idején magára hagyta Negropontéban, és visszautazott Modonéba Benedetto bátyjához. Benedetto természetesen a bátyjára is rettenetesen mérges, ezért arra kéri szintén Modonéban élő sógorát, a levél címzettjét, hogy a levélhez mellékeljék átokverset, melyet a gazember (*furcifer*) Cristoforo ellen írt, olvassa föl neki, de vigyázzon, nehogy erről az ötszáz soros költeményről másvalaki másolatot készíthessen a modonéiek közül, mert előttük szégyellné magát. A vers másik példányát viszont küldje csak el Rómába, hadd tudják, mit tett vele Cristoforo (a vers sajnos nem maradt ránk). A levélben Benedetto szó szerint is idézi az esküt, amit Cristoforo megszegett, és innen tudjuk, hogy „ez az álnok gazember”, „ez a római farkas” (*lupus iste Romanus*), ez a „nyavalyás törpe” (*nannus aerumnosus*) nem más, mint a Santa Balbina-templom leendő priorja, a Vatikáni Könyvtár későbbi könyvtárosa, Cristoforo Persona, a kiváló fordító, aki többek között Mátyásnak és Beatricének is személyes ajánlással küldte el Agathias-fordításának két díszpéldányát.³⁴ Az eskü szövege pedig így hangzik:

Ego christophorus persona Romanus polliceor preceptorj meo benedicto bursę me apud eum esse commoraturum! obligoque me et iureiurando diuincere fidemque do futurum ut

eum tempore nullo deseram, non modo in his grecis finibus morantem, sed etiam si uolet in Italia. Et quoniam cupit ipse preceptor meus Euripi et deinde in insula creta et tandem constantinopoli commorari: promitto me secuturum preceptorem meum et in eiusmodi locis una secum habitaturum. ...

Én, Christophorus Persona, római polgár megígérem tanáromnak, Benedictus Bursának, hogy mellette maradok! Vállalom, esküvel kötelezem magam és becsületszavamat adom, hogy soha el nem hagyom, nemcsak itt, Görögországban, hanem – ha úgy akarja – Itáliában sem! S mivel tanárom Euripusban, majd Kréta szigetén, végül Konstantinápolyban szeretne hosszabb időt eltölteni, megígérem, hogy mindenhová elkísérem tanáromat, és mindenütt együtt lakom vele. ...

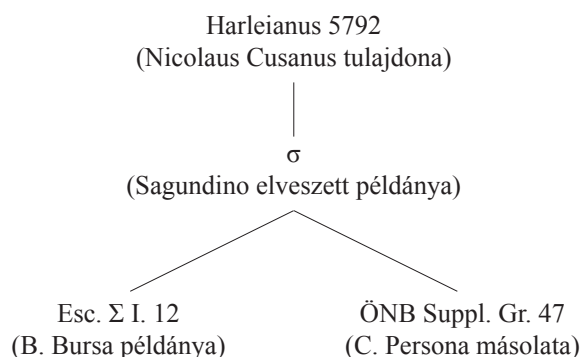
Cristoforo Persona azonban a szótár története szempontjából sem érdektelen figura. Ő is készített egy másolatot a Pseudo-Kyryllosról, melyet jelenleg szintén a bécsi ÖNB őriz, Suppl. gr. 47 jelzettel.³⁵ Ha a példányát szövegkritikai szempontból hasonlítjuk össze Benedettoéval, arra az eredményre juthatunk, hogy az övé is Sagundino példányáról készült. Összetartozásuk érzékeltetésére egyetlen helyet idéznék csak. Benedetto példányában a χ betűnél a szócikkek sorrendje összekavarodik. A hibára maga a másoló is felhívja az olvasó figyelmét: a most következő (χυδαίος-szal kezdődő) szakasz-

7. ábra (ÖNB Lat. 3370, 222^r)

nak valójában később kellene jönnie, az ábécérendben ide illő szakasz viszont (ami a $\chi\rho\acute{\omega}$ -val kezdődik) csak később jön a $\chi\rho\omicron\mu\epsilon\tau\rho\acute{\omega}$ után. Miről is van szó? Arról, hogy két szakasz helyet cserélt egymással. Mivel mindkét szakasz egyaránt 31 sorból áll, nem nehéz levonni a következtetést: Benedetto mesterpéldányában, vagyis Sagundino példányában két oldal megcserélődött egymással, tehát ABCD helyett az oldalak ACBD sorrendben követik egymást. Fontos megjegyeznünk, hogy mivel az érintett szakaszok határai Benedetto példányában az oldalak közepére esnek, az oldalak cseréje csak az általa használt mesterpéldányban fordulhatott elő. (Ez melleleg újabb bizonyíték amellett, hogy Benedetto nem közvetlenül a Harleianust másolta, mert abban semmilyen szakaszcsere nincs.)

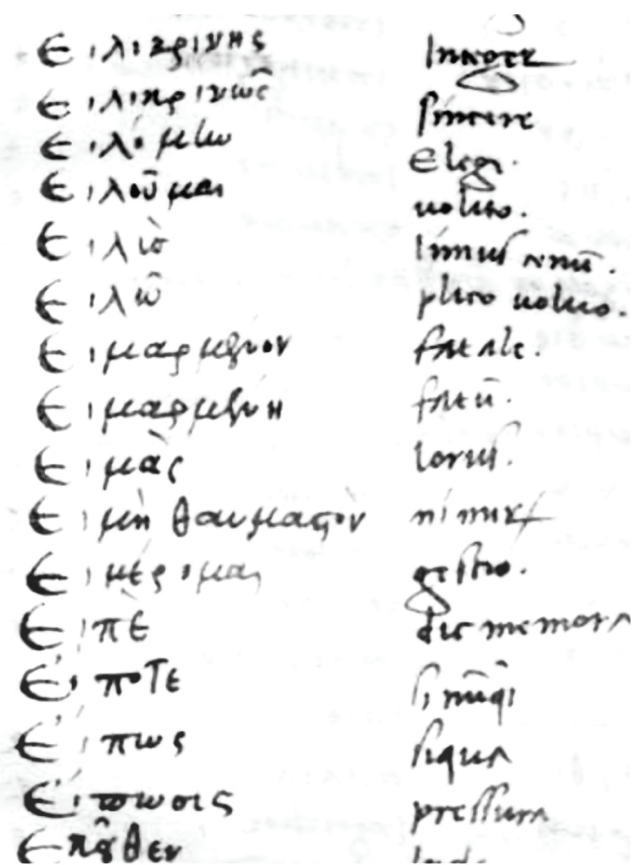
Mi a helyzet ezek után Cristoforo példányával? Nos, a sorrendcsere pontosan ugyanúgy jelentkezik ebben is: a $\chi\rho\acute{\iota}\sigma\tau\eta\varsigma$ szó után nem a $\chi\rho\acute{\omega}$ következik, hanem a $\chi\rho\upsilon\alpha\iota\omicron\varsigma$, ami után ábécérendben sorakoznak a szavak egészen a $\chi\rho\omicron\mu\epsilon\tau\rho\acute{\omega}$ -ig, ezt pedig a $\chi\rho\acute{\omega}$ -tól $\chi\rho\acute{\omega}\varsigma$ -ig tartó szakasz követi. Minthogy a sorrendcsere minden bizonnyal a kódex fizikai sérüléséből keletkezett (pl. egy lapot megcserélve kötöttek be), és egy ilyen jellegű szövegromlásról nehezen képzelhető el, hogy egymástól függetlenül örökölte mind a két kódex, csupán ez alapján is szinte biztosra vehető, hogy a két példány közös őstől származik. A két kódex összetartozását jelző közös hibák száma tovább szaporítható volna, de ezekre már nem térek ki.

Történetünknek azonban még mindig nincs vége. Cristoforo ugyanis egy másik példányt is készített a szótárról. E szótár másolóját ismeretlenként tartják számon a katalógusok,³⁶ de ha egymás mellé tesszük a két példányt, első pillantásra is látszik, hogy ugyanaz a kéz írta őket. (8., 9. ábra)

A szövegkritikai egybevetés megerősíti paleográfiai jellegű benyomásunkat: a firenzei példány (Laur. Ed. 219) egyaránt tartalmaz olyan szövegromlásokat és másodlagos olvasatokat, amelyek Benedetto példányában is megvannak, valamint olyan újításokat is, amelyek viszont csak Cristoforo két példányában vannak meg. Az elsősre a szövegkritikailag legfontosabb példa a korábban említett sorrendcsere. A firenzei másolatban szintén előre kerül a „C szakasz” (vagyis a $\chi\rho\upsilon\alpha\iota\omicron\varsigma$ -tól $\chi\rho\omicron\mu\epsilon\tau\rho\acute{\omega}$ -ig tartó rész), a helyzet annyiban bonyolódik, hogy ebből a példányából a „B oldal” 31 sora ($\chi\rho\acute{\omega}$ -tól $\chi\rho\acute{\omega}\varsigma$ -ig) teljesen hiányzik, vagyis Cristoforo ezúttal nem pótolta utólag a kimaradó részt.

Hasonló tanulságot nyújt az „EIAΩ plico uoluo” (Harl. 5792)³⁷ ‘teker’ jelentésű lémma példája, amelyet mind Benedetto példányában, mind a firenzeiben kiegészít a $\tau\omicron$ $\sigma\upsilon\sigma\tau\rho\acute{\epsilon}\phi\omega$ ige: „ $\epsilon\iota\lambda\omega\ \tau\omicron$ $\sigma\upsilon\sigma\tau\rho\acute{\epsilon}\phi\omega$ plico uoluo” (Esc. Σ I. 12, 143”), il-

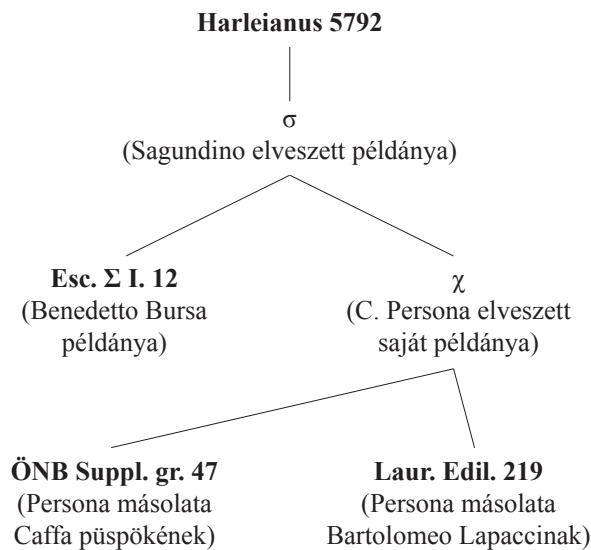

8. ábra (ÖNB Suppl. Gr. 47, 26^f)

letve „ $\epsilon\iota\lambda\omega\ \tau\omicron$ $\sigma\upsilon\sigma\tau\rho\acute{\epsilon}\phi\omega$ uoluo” (Edil. 219, 70^v). A magyarázó szinonima szinte bizonyosan közös ősrre vezethető vissza, s alighanem Sagundino illesztette be, aki gyakran tett egy-egy jól ismert rokon értelmű szót a Pseudo-Kyryillos egy-egy ritka szava mellé. (A bécsi példány nem vette át ezt a kiegészítést („ $\epsilon\iota\lambda\omega$ uoluo plico” lémmát hoz), viszont tartalmazza mindkét latin megfelelőt; a problémára mindjárt visszatérek.)

Az utóbbira, vagyis Cristoforo két példányának összetartozására az „EΠΠΩΣΙΣ Η ΣΦΙΓΞΙΣ” (Harl. 5792) ‘szorítás’ jelentésű szó latin megfelelőjének megváltoztatása lehet példa. A Harleianusban szereplő *pressus* szót Benedetto megőrzi: „ $\epsilon\acute{\iota}\pi\omega\sigma\iota\varsigma$, ἢ σφίγγις *pressus*” (Esc. Σ I. 12, 143^v), Cristoforo mindkét példányát viszont a *pressura* szóval cseréli ki: „ $\epsilon\acute{\iota}\pi\omega\sigma\iota\varsigma$ *pressura*” (Suppl. Gr. 47, 26^f) és ugyanígy „ $\epsilon\acute{\iota}\pi\omega\sigma\iota\varsigma$ *pressura*” (Edil. 219, 70^v), ráadásul a görög lémmához tartozó ἢ σφίγγις szinonima is hiányzik mindkettőből. A közös újítás (*pressura*) és a közös kihagyás (ἢ σφίγγις) alapján joggal feltelezhetjük, hogy Cristoforo előbb készített magának egy saját példányt Sagundino példányáról, majd évekkel később, amikor igény támadt rá, új másolatot állított elő a megrendelő részére, az egyiket Caffa püspökének, a másikat Bartolomeo Lapaccinak (aki egyebek mellett Argos és a Mothone melletti Corone püspöke is volt).³⁸ Saját példányát elvesztett, a mások számára, bér munkában és eléggé lélektelenül készült két példányát viszont megmaradt.³⁹ Az előbbi $\epsilon\iota\lambda\omega$ esete is ugyanerre mutat: a bécsi kódex a *plico*-hoz nem tudott volna hozzáférni a firenzeiből, a firenzei pedig a $\tau\omicron$ $\sigma\upsilon\sigma\tau\rho\acute{\epsilon}\phi\omega$ -hoz nem tudott volna hozzáférni a bécsiből.⁴⁰

Zárásképp csak egyetlen gondolat erejéig érinteném azt a kérdést: mi tehetette vonzóvá a Pseudo-Kyriilloszt, ha csak néhány évtizedre is? A sok tényező közül egyet emelnék ki, amely az imént bemutatott személyek görög tanulmányaival kapcsolatos. Benedetto nyelv tanulási módszereiből kell kiindulnunk. Azt láttuk, hogy ő azzal a szándékkal (vagy azzal a szándékkal is) akarta megtanulni az attikai görögöt, hogy aktívan tudja használni. Érdemes felidézni ezen a ponton egy nagyon gyakran használt dicsérő toposzt. Arra a fordulatra gondolok, amellyel egy nem görög anyanyelvűt volt szokás ekkoriban megdicsérni, így dicsérte meg például gázai Theodóros is Cristoforo Personát: úgy tud görögül, sőt olyan a kiejtése, mintha Görögország kellős közepén született és tanulta volna meg a nyelvet.⁴¹ A toposz másik variációjában Athénra szokás hivatkozni. A dicsérő fordulat mögött az az elképzelés húzódik meg, hogy az attikai nyelvállapot még ma is elsajátítható aktív formában. És hogy voltaképpen nem is egészen megalapozatlan ez az elképzelés, ezt épp Sagundino személye bizonyíthatja, aki mintegy megtestesítette ezt az ideált. Számára nem létezett igazán éles határvonal a beszélt és az irodalmi nyelv között, ahogy a görög nyelv időben elkülönülő szakaszai között sem, sőt a megelőző két évezred gyökeresen eltérő kulturális hagyományai között sem. Koiné és attikai, Homéros és patrisztika, római jog és Aristophanés – ugyanannak a kontinuumnak a különböző részei voltak, melyek között lehetséges és természetes az átjárás. Talán ez a fajta nyelvi nyitottság és kulturális tágasság magyarázhatja azt, hogy annyi időt

ΕΙΛΙΑΡΙΝΗΣ	smceruf.
ΕΙΛΙΚΡΙΝΩΣ	smcere.
ΕΙΛΟΜΕΛ	elegr.
ΕΙΛΟΥΜΑΙ	volito
ΕΙΛΙΣ	lmuf.
ΕΙΛΩ ΤΟ ΣΥΣΤΡΕΦΩ	uoluo.
ΕΙΜΑΡΜΕΦΙΟΝ	facale.
ΕΙΜΑΡΜΕΝΑ	facum.
ΕΙΜΑΣ	loruf.
ΕΙΜΗΘΑΥΜΑΣΟΝ	mimirum
ΕΙΜΗΚΑΤΑ ΤΥΧΑΝ	ni forte
ΕΙΜΕΡΟΜΑΙ	grito
ΕΙΠΕ	deu
ΕΙΠΟΥ	enubi
ΕΙΠΩΣ	liqua.
ΕΙΠΩΣΙΣ	preffura.

9. ábra (Laur. Edil. 219, 70^v)

és energiát fordított a Pseudo-Kyriillosra, erre a nagyon sajátosan kevert és sokszínű szóanyaggal rendelkező szótárra. A 16. század elején aztán nagyon megváltoznak a görög tanulással kapcsolatos elvárások. Már messze azok lesznek a többségben, akik lemondanak az ógörög nyelv aktív használatának a célkitűzéséről. Szinte teljes figyelemmel az irodalmi nyelv minél alaposabb megértésére összpontosul, az egyes tudományok pedig ezzel párhuzamosan elkezdnek szakosodni. A Pseudo-Kyriillos, mely komolyabb irodalmi művek fordításánál már cserbenhagyja használóját, ekkor sodródik a pálya szélére.

Jegyzetek

A tanulmány alapjául az Ókortudományi Társaság 2016. május 18-i ülésén elhangzott előadás szolgált; elkészítéséhez az OTKA K 112283 számú pályázata biztosította a feltételeket. A tanulmányban a görög és latin idézeteket betűhíven közöljük.

- 1 A szótárról jó áttekintést nyújt Thiermann 1996; Botley 2010, 55–70 összefoglalója számos pontatlanságot tartalmaz.
- 2 Thiermann 1994.
- 3 Pizzolpassi tesz róla említést egyik levelében, lásd Sabbadini 1905, 112 és 118.
- 4 A szótárról elsőként Kapitánffy István (1991 és 1995) állapította meg, hogy a Pseudo-Kyriillos egyik példánya (tőle függetlenül nem

sokkal később Thiermann 1996), Csapodi 1975 rövid leírásával vitatkozva, aki egyfelől autográf példánynak gondolta Janus szótárát, másfelől nem azonosította be szövegét. A szótár esetleges Janus Pannonius-i használatát vizsgálja Horváth 2001, kodikológiai szempontból elemzi Ötvös 2008, jómagam Ugoletóra gyakorolt hatását próbáltam kimutatni (Bolonyai 2010).

- 5 Kisebb módosításokkal: Ötvös 2015.

- 6 Loewe 1876, 186–194, Goetz 1910, Bannier 1912, Dionisotti 1984–85.

- 7 Ezek néhány kiemelten fontos latin irodalmi mű (Verg. *Aen.*, *Georg.*, Cic. *Cat.*) szavainak vagy alapvető római jogi kifejezéseknek a tükörfordításai.

- 8 Papirusztöredékek alapján feltételezhető, hogy a Pseudo-Kyrrillos kezdetei a római kor elejéig nyúlnak vissza (lásd Maehler 1979, 36, illetve Kramer 2001-ben kiadott 7. számú töredékét), ugyanakkor a szótárat az idők folyamán valószínűleg másfajta céllal is használták (Dickey 2012); ennek a bonyolult folyamatnak a részleteire azonban nem fogok kitérni.
- 9 Ötvös 2015, 101–102.
- 10 A Pseudo-Kyrrillos 15 ránk maradt apográfjából ezúttal is csak ebben a két példányban olvashatók hasonló bejegyzések.
- 11 Vö. Ötvös 2015, 290.
- 12 A „πολις civitas, urbs” (240^v) szócikkhez Bruni 1435. május 7-én Niccolò Niccolihöz írt leveléből (*Ep.* III. 9) idéz: *Leon<ardus>: urbs <enim> est solum aedificia et moenia ab orbe quo locus cingitur appellata; civitas autem [est] congregatio hominum iure sociatorum et eisdem legibus viventium* etc. „Az urbs csupán épületeket és városfalakat jelent, amit arról a körről (*orbis*) neveztek el, amely a helyet körbeveszi; a *civitas* viszont a jog alapján társult és a közös törvények szerint élő emberek gyülekezete” stb.
- 13 *proletarii cives dicebantur qui in plebe tenuissima erant et non amplius quam mille et quingentos aeris in censum deferebant.* „A város legszegényebb polgárait, akiknek a jövedelme kevesebb volt 1500 asnál, proletároknak hívták.” [= Nonius Marcellus, *De compendiosa doctrina* 228.19–21 Lindsay.]
- 14 Monfasani 1976, 22–23.
- 15 Monfasani 1984, 146–147.
- 16 Borsetti 1735, Pars. I. 50.
- 17 Prete 1964, 40–41, 57 és 70–71.
- 18 Lodovico Foscarini méltató beszédével O’Connell 2009, 58, valamint King 1986, 41 és 377 foglalkozik néhány mondat erejéig, utóbbi egy rövid – és nem teljes – áttekintést is ad műveiről. Libanios-fordításáról említést tesz a görög deklamáció legújabb szövegkiadója, van Hoof 2014, 173. A fordítást Sanchi 2011, 21–22 tévesen 1439-re datálja, Benedettót pedig Guarino vagy Aurispa tanítványának véli. Barile 1994, 27 Filippo da Rimini 1448-ban Benedetto halálára írt sirversét idézi.
- 19 A Plautust és Terentiust összehasonlító beszédéről lásd Tontini 2014, valamint Alessio 1981, 167.
- 20 Az *Iter Italicum* alapján sorolja föl műveinek kéziratait szakirodalommal együtt a www.mirabileweb.it honlap.
- 21 *Opera Benedicti burse Mothonei, que ipse propria manu scripsit atque composuit, in hoc volumine continentur, que Ego petrus delphinus geor. f. assiduis meis litteris impetravi a Sebastiano bursa, eius fratre, Cancellario mothoneo ad me mittenda...* „Ez a kötet a modonei Benedictus Bursa műveit tartalmazza, melyeket saját kezűleg írt le, s melyeket én, Petrus Delphinus, Georgius fia szereztem meg bátyjától, Sebastianus Bursától, Modone kancellárjától [1434-1455 között], hosszas levelezés után, hogy küldje el őket nekem...” Petrus Delphinusról (Pietro Dolfin) lásd Zaccaria 1991.
- 22 A kövér szedés az Escorial-példány hozzátételeit jelöli a Harleianushoz képest.
- 23 Park 1981, 249.
- 24 ÖNB Lat. 3370, 194^v.
- 25 *... eius praeceptoris diligentia atque traditione proficere neminem posse adolescentem nisi sublevetur et erigatur suo pte ingenio atque industria* (ÖNB Lat. 3370, 192^v). „...nincs az a diák, aki ennek a tanárnak a vezetésével és magyarázatai révén fejlődni tudna, ha csak nem segít saját magán és igyekszik előre jutni a maga tehetségével és szorgalmával.”
- 26 Lásd Ficinónak 1492-ben Lorenzo Medicinek ajánlott Plótinus-fordításához írt előszavát. Tegyük hozzá, Monfasani 2013 meggyőzően érvel amellett, hogy a Pléthon-hatás inkább csak utólagos visszavetítés eredménye volt a firenzei platonisták részéről, hasonlóan szkeptikus már Hankins 1990, 156–157 is.
- 27 *ille in respondendo primum duxit horam silentio* (ÖNB Lat. 3370, 97^v), „ő válaszul először egy órán át némán hallgatott”.
- 28 Erről 1445. november 4-én számol be bátyjának (ÖNB Lat. 3370, 46^v): *<relinquitur> igitur ut profecerim euripi: in qua tandem urbe praestantissimum praeceptorem inveni nicolaum sagudineum quem iam supra duos menses habeo.* „nem maradt hátra más, mint hogy Euripusba [= Negroponte] menjek: végül ebben a városban találtam egy kiváló tanárt, Nicolaus Sagudineust, akinek immár több mint két hónapja vagyok a tanítványa.”
- 29 Bizonyos szintű olvasótudással azért rendelkezett, lásd Monfasani 2002.
- 30 Lásd Syropulos beszámolóját (Laurent 1971, 335). A tolmácsi tevékenységének megítélésére vonatkozó összes forrást idézi Mastrodimitri 1970, 39–42; lásd még Gill 1959, 165 és Laurent 1971, 262, 326, 493.
- 31 Ötvös 2015, 119–135.
- 32 Babinger 1961, 11–12 és Mastrodimitri 1970, 30–31.
- 33 A kétnyelvű jegyzetek többsége nagy valószínűséggel Sagundinótól származik, így – utólag visszatekintve – a véletlen újabb játékának is köszönhetjük, hogy Benedetto fentebb megrajzolt fantomképe – bár részben Sagundino vonásait viselte magán – mégis elvezetett bennünket Benedetto Bursához.
- 34 Cristoforo Persona görögstudásáról (sőt kiejtéséről!) még gazai Theodóros is olyan jó véleménnyel volt, hogy őt kérte föl, hogy lefordítsa – maga helyett – Órigenés *Contra Celsum* című művét (lásd a hozzá írt levelét, melyet Persona a később elkészült fordítás előszavaként tett közzé 1481-ben), de mindeztidig semmit sem lehetett tudni arról, kitől és hol tanult meg görögül (lásd Paschini 1939–40, Santini 1986, 95–96, Stringer 1997, 493). Hankins 1990, 158 Nigel Wilson szóban közölte ötletére támaszkodva (miszerint a Laur. Plut. 85.9 jelzetű Platón-kódexet, vagyis azt a híres példányt, amelyet Cosimo de’ Medici adott oda Ficinónak fordítása elkészítéséhez, talán Cristoforo Persona másolta), azt a lehetőséget veti föl, hogy Persona éppúgy Gemistos Pléthon tanítványa lehetett, mint mentora, kijevi Isidóros (Rossi 2010, 62 már tényként közli a feltételezést). Wilson ötletét azonban eleve kétségessé teszi, hogy a szóban forgó kódex a jelenlegi kutatói konszenzus szerint nem a 15., hanem a 14. században keletkezett (Azzarà 2002), Hankins hipotézise pedig (ti. hogy Isidóros személye lehet az összekötő kapocs Persona és Gemistos között) nem több találgatásnál.
- 35 Megjegyzendő, hogy a kutatók többsége vitatja, hogy a kódex szótárrészét Cristoforo Persona másolta volna (Bick 1920, 56, Hunger 1994, 89–90, Gamillscheg 1997). Álláspontjukat a kódex két jellemzőjére alapozzák. Egyrészt a záró kolophónban Persona csak a kódex második felében (94^v–101^r) található Guarino-féle *Erótématát* említi meg és írja alá (101^r), a kódex első felét (3^r–94^r) elfoglaló szótárról nem tesz említést, a szótárt követő kolophónban pedig neve megadása nélkül jelzi a szótárrész végét (ezt emeli ki Ötvös 2015, 80–81). Másrészt a két rész eltérő írásképeire hivatkoznak, Gamillscheg még a szótár görög, illetve latin írnokát is két különböző személynek véli. Velük szemben Hermann 1932, 135–136 az egész kódex másolását Personának tulajdonítja (bár inkább automatikusan, a lehetséges ellenérvek cáfolata nélkül). Érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy az említett kutatók mindegyike kizárólag paleográfiai jegyek alapján alkot véleményt, a kódex szövegét semmilyen tartalmi – pl. szövegkritikai vagy lexikográfiai – szempontból nem vizsgálják a kérdés eldöntésékor. A Bursa-levelekből kikövetkeztethető életrajzi összefüggések természetesen új megvilágításba helyezik a kérdést, a két (három) írnok feltételezését megalapozó paleográfiai érvek azonban önmagukban véve is ingatag lábakon állnak: a kódex két (három) keze közötti különbségek tökéletesen magyarázhatók pusztán a szövegek eltérő rendeltetésével is. Egy szótárnak értelemszerűen az egyes szavakra kell koncentrálnia, ezért a betűk jól kivehető, elkülönítő írásmódjára törekszik, a rövidítések és ligatúrák mellőzésével, ezzel szemben egy nyelvtan folyamatos olvasásra szánt szöveget nyújt, így lejegyzésében jóval nagyobb

- szerephez juthatnak a kurzív elemek. Ami pedig a két kolophón kérdését illeti: a fentebb említett vonások kétségtelenül inkább a két másoló feltételezése mellett szólnak, de nem döntő erejű érvek, ugyanakkor az a tény, hogy a nyelvten folytatólagosan követi a szótárt, inkább arra mutat, hogy ugyanaz a másoló dolgozott tovább a kéziratban. Mindenesetre Wilson korábban említett ötlete, miszerint a Laur. Plut. 85.9-t Persona másolta volna, a bécsi kódex akármelyik kezét vesszük figyelembe, semmiképpen sem állhatja meg a helyét.
- 36 Nencioni 1997, 164.
- 37 Az átírás a Harleianus mellékjelek nélküli majuszskula írásmódját követi.
- 38 Käppeli 1939.
- 39 Cristoforo hatalmas irtást végzett a latin megfelelők között, gyakran csak egyet vagy kettőt hagyott meg közülük, Sagundino kiegészítései és idézeteit egyetlen egyszer sem vett át, a maga részéről pedig a legkritikább esetben fűzött olyan megjegyzést a szóanyaghoz, ami javítaná a szótár használhatóságát.
- 40 Mindez újabb érvt jelent a mellett is, hogy a bécsi kódex (Suppl. Gr. 47) szótárrészét Persona másolta. Az attribúció helyességét támaszthatja alá végül Persona latin nyelvű aláírása is, amely a Vatikáni Könyvtár kölcsönzési naplójában olvasható, és bár mintegy húsz évvel később keletkezett, ugyanazokat a szálkás betűformákat mutatja (Bertola 1942, 191).
- 41 *quem unum novi ab ineunte adolescentia sic graecas litteras imbibisse et, quod plurimum iuuit, in Graecia ipsa et Graecis ex praeceptoribus ut, nisi te civem Romanum scirem et propinquos tuos primarios urbis viros sat nossem, dicturus facile sim e Graecia te oriundum; nam ipsa et tua graeca pronuntiatio te graecum praefert.* „Egyedül téged ismerlek úgy, hogy már kora ifjúságodtól fogva úgy szívtad magadba a görög nyelvet, és – ami a legtöbbit számít – egyenesen Görögországban és görög tanároktól, hogy ha nem tudnám rólad, hogy római polgár vagy, rokonaidról pedig, hogy a város vezetői, akkor könnyen azt mondanám, hogy te biztosan Görögországból származol; hiszen még a görög kiejtésed is olyan, mint egy anyanyelvűé.”

Bibliográfia

- Alessio, G. C. 1981. „I trattati grammaticali di Giovanni del Virgilio”: *Italia medioevale e umanistica* 24, 159–212.
- Azzarà, S. 2002. „Note su alcuni codici di Platone e Diogene Laerzio: la datazione del Laur. 85.9 e il Marc. gr. 189”: *Res Publica Litterarum* 25, 164–171.
- Babinger, F. 1961. *Johannes Darius (1414-1494), Sachwalter Venedigs im Morgenland, und sein griechischer Umkreis*. München.
- Banner, W. 1912. „Die römischen Rechtsquellen und die sogenannten Cyrillglossen”: *Philologus* 71, 238–266.
- Barile, E. 1994. *Littera antiqua e scritture alla greca: notai e cancellieri a Venezia nei primi decenni del Quattrocento*. Venezia.
- Bertola, M. 1942. *I due primi registri di prestito della Biblioteca apostolica vaticana: Codici vaticani latini 3964, 3966*. Città del Vaticano.
- Bick, J. 1920. *Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften*. Wien–Prag–Leipzig.
- Bolonyai G. 2011. „Lapszéli jegyzetek Taddeo Ugoletto szótárában”: *Antik Tanulmányok* 55, 197–246.
- Borsetti, F. 1735. *Historia almi Ferrariensis gymnasii*. Ferrara.
- Botley, P. 2010. *Learning Greek in Western Europe, 1396–1529*. Philadelphia.
- Csapodi Cs. 1975. „Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára”: Kardos T. – V. Kovács S. (szerk.): *Janus Pannonius. Tanulmányok*. Budapest, 189–206.
- Dickey, E. 2012. *The Colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana*: Vol. 1. Cambridge.
- Dionisotti, A. C. 1984–85. „From Stephanus to Du Cange”: *Revue d'Histoire des Textes* 14, 303–336.
- Dorandi, T. 2002. „Estratti della recensione laerziana delle *Divisiones aristoteleae* nell’Ambrosianus C47 sup (179 Martini-Bassi)”: *Codices manuscripti* 41, 31–32.
- Gamillscheg, E. 1997. „Übersetzer und Kopist – Beobachtungen zum Werk des Christophoros Persona”: S. Lucà – L. Perria (szerk.): *Opora: studi in onore di mgr Paul Canart per il LXX compleanno*. Grottaferrata, 233–242.
- Gill, J. 1959. *The Council of Florence*. Cambridge.
- Goetz, G. 1910. „Glossographie”: *Paulys Real-Encyclopädie* VII. 1. Leipzig, 1433–1466.
- Hankins, J. 1990. „Cosimo de’ Medici and the »Platonic Academy«”: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 53, 144–162.
- van Hoof, L. 2014. *Libanius: A Critical Introduction*. Cambridge.
- Horváth L. 1991. „Eine vergessene Übersetzung des Janus Pannonius”: *Acta Antiqua Hung.* 41, 199–215.
- Hunger, H. 1994. *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek IV, Supplementum Graecum* (Ch. Hannick közreműködésével). Wien.
- Kapitánffy I. 1991. „Janus Pannonius görög szótára”: *Irodalomtörténeti Közlemények* 95, 178–181.
- Kapitánffy I. 1995. „Aristophanes, Triklinios, Guarino und Janus Pannonius”: *Acta Antiqua Hung.* 36, 351–357.
- Käppeli, T. 1939. „Bartolomeo Lapacci de’ Rimbentini (1402–1466): vescovo, legato pontificio, scrittore”: *Archivum fratrum Praedicatorum* 9, 86–127.
- King, M. L. 1986. *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*. Princeton.
- Kramer, J. 2001. *Glossaria bilingua altera*. München–Leipzig.
- Laurent, L. 1971. *Les ‘Mémoires’ de Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*. Paris.
- Loewe, G. 1876. *Prodromus corporis glossariorum latinorum*. Leipzig.
- Maehler, H. 1979. „Zweisprachiger Aeneis-Codex”: J. Bingen – G. Nachtergaele (szerk.): *Actes Du XVIe Congrès International de Papyrologie*. Bruxelles, 18–41.
- Mastrodimitri, P. L. [Μαστροδημήτρη, Π. Λ.] 1970. *Νικόλαος Σεκουδινός (1402–1464)*. Αθήνα.
- Monfasani, J. 1976. *George of Trebizond. A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*. Leiden.
- Monfasani, J. 1984. *Collectanea Trapezuntiana: texts, documents, and bibliographies of George of Trebizond*. Binghamton (N.Y.).
- Monfasani, J. 2002. „Nicholas of Cusa, the Byzantines, and the Greek language”: M. Thurner (szerk.): *Nicolaus Cusanus zwischen Deutschland und Italien*. Berlin, 215–252.
- Monfasani, J. 2013. „George Gemistus Pletho and the West. Greek Émigrés, Latin Scholasticism, and Renaissance Humanism”: M. S. Brownlee – D. Gondicas (szerk.): *Renaissance Encounters: Greek East and Latin West*. Princeton, 19–34.
- Nencioni, S. 1997. „Lessico greco-latino”: L. Fabbri – M. Tacconi (szerk.): *I libri del Duomo di Firenze: codici liturgici e biblioteca di Santa Maria del Fiore (secoli XI-XVI)*. Firenze, 164–165.
- O’Connell, M. 2009. *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice’s Maritime State*. Baltimore.
- Ötvös Zs. 2008. „A Renaissance Vocabularium by Janus Pannonius? (ÖNB Suppl. Gr. 45)”: *Acta Antiqua Hung.* 48, 237–246.

- Ötvös Zs. 2015. „*Janus Pannonius's Vocabularium*”. *The Complex Analysis of the Ms. ÖNB Suppl. Gr. 45*. Budapest.
- Park, K. 1981. „The Readers at the Florentine Studio According to Comunal Fiscal Records (1357–1380, 1413–1446)”: *Rinascimento* 20, 249–310.
- Paschini, P. 1939–40. „Un ellenista romano del Quattrocento e la sua famiglia”: *Atti del Accademia degli Arcadi* 19–20, 45–56.
- Prete, S. 1964. *Two Humanistic Anthologies*. Città del Vaticano.
- Rossi, P. B. 2010. „»Diligenter notare«, »pie intelligere«, »reverenter exponere«: i teologi medievali lettori e fruitori dei Padri”: M. Cortesi (szerk.): *Leggere i padri tra passato e presente*. Firenze, 39–64.
- Sabbadini, R. 1905. *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*. Firenze.
- Sanchi, L.-A. 2011. „Diffusion et reception de Libanios à la Renaissance”: O. Lagacherie – P.-L. Malosse (szerk.): *Libanios, le premier humaniste*. Alessandria.
- Santini, L. M. 1986. „Le traduzioni dal Greco”: M. Miglio – F. Niutta – C. Ranieri: *Un pontificato ed una città. Sisto IV (1471-1484)*. Città del Vaticano, 81–102.
- Stringer, C. 1997. „Italian Renaissance Learning and the Church Fathers”: I. Backus (szerk.): *The Reception of the Church Fathers in the West*. Leiden – New York – Köln, 473–510.
- Thiermann, P. 1994. *Das Wörterbuch der Humanisten*. Ph.D. értekezés, kézirat. Hamburg.
- Thiermann, P. 1996. „I dizionari greco-latini fra medioevo e umanesimo”: J. Hamesse (szerk.): *Les manuscrits des lexiques et glossaires de l'antiquité tardive à la fin du Moyen Âge: Actes du colloque international organisé par le "Ettore Majorana Centre for Scientific Culture" (Erice, 23–30 septembre 1994)*. Louvain-la-Neuve, 657–675.
- Tontini, A. 2014. „Per la storia del testo di Plauto nell'Umanesimo. Benedetto Borsa, «De legendo Plauto potius quam Terentio»”: *Rivista di cultura classica e medioevale* 56, 447–543.
- Zaccaria, R. 1991. „Dolfin, Pietro”: *Dizionario Biografico degli Italiani (Enciclopedia Treccani)*, 40.